

УДК [811.161.2+808.5]’276.2:395.6:316.482

С. В. ФОРМАНОВА

АНТИЕТИКЕТНІ ФОРМИ СПІЛКУВАННЯ

У статті досліджено антиетикетні форми спілкування українців. Зазначено, який вплив здійснює антиетикет на поведінку комунікантів. Схарактеризовано причини розповсюдження інвективи в сучасному суспільстві. Проаналізовано антиетикетні форми спілкування у конфліктних ситуаціях. Зазначено мовні засоби, що засвідчують антиетикетну поведінку.

Ключові слова: антиетикет, інвектива, комунікативна інтеракція, конфлікт.

Дослідження процесів спілкування розпочалось у 60—70-ті роки ХХ ст. Увагу вчених привернули психологічні та соціальні характеристики спілкування, семантична інтерпретація комунікативних актів, правила і особливості мовленнєвої поведінки.

Спілкування є невід’ємною частиною життя людини, етносу, частиною культури. Усе це дозволяє мовцям порозумітися та сприймати один одного такими, якими вони є. Спілкування відбувається на трьох рівнях: комунікативному, інтерактивному і перцептивному. Перший рівень взаємодії передбачає обмін інформацією через мову, культуру, традиції певної лінгвокультурної спільноти, коли досягається взаєморозуміння партнерів. На другому рівні встановлюються взаємостосунки між учасниками комунікації з урахуванням їхніх особистих характеристик. На перцептивному рівні спілкування відбувається взаєморозуміння спільнот [5, с. 103].

Вивчення особливостей перцептивного рівня спілкування безпосередньо відноситься до дослідження комунікативної поведінки мовців, тих норм і правил, за допомогою яких один з комунікантів виражає свій намір і мету стосовно партнера, впливає і взаємодіє з іншим комунікантом. У такий спосіб основною характеристикою спілкування є процес встановлення контактів, який породжується потребами спільної діяльності і включає в себе обмін інформацією, взаємодію партнерів, сприйняття та розуміння іншої людини.

Мовленнєва поведінка людини є індикатором її загальної ерудиції, особливостей інтелекту, мотивації поведінки та емоційного стану, що проявляється в особливостях добору слів, специфіки стилістичної побудови висловлювання тощо, на чому зауважують В. В. Богданов (1990), І. Н. Борисова (2005), Ю. Є. Прохоров, Й. А. Стернін (2006), К. Ф. Сєдов (1999) та ін.

Сучасний стан суспільства визначає актуальність проблеми спілкування, оскільки одним із видів мовленнєвої поведінки є транспортування агресії, коли комунікант, який не поділяє або не сприймає думку опонента, провокує конфлікт, конфронтацію, використовуючи інвективу та негативні засоби спілкування, що ми визначаємо, як антиетикетну форму комунікативної інтеракції.

Метою статті є аналіз антиетикетних форм спілкування у конфліктній мовленнєвій інтеракції, що передбачило розв’язання таких завдань: 1) схарактеризувати форми антиетикетного спілкування; 2) розглянути їх у мовленнєвій інтеракції.

Сучасний стан лінгвістики характеризується спрямуванням поглядів дослідників на комунікативний бік мови, який вони розглядають як форму життєдіяльності людини, спосіб вираження особистості та організації міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей [9, с. 9]. Антропоцентричність такого підходу визначила перехід від актуалізаційної моделі структурної лінгвістики до контекстуалізаційної моделі мови в русі [1, с. 4], що дозволило переключити акцент дослідження з мовної системи на продукти комунікативної діяльності [8, с. 298]. У такий спосіб одним з найважливіших завдань постає виокремлення закономірностей мовленнєвих вчинків індивідуумів у запропонованих комунікативних ситуаціях, які відбивають специфіку мовленнєвого існування мовного колективу у певному суспільному устрої [4, с. 5], яке здійснюється у межах комунікативно-прагматичного підходу: Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Богданов, І. Борисова, А. Вежицька, Є. Верещагин, Т. Винокур, Т. А. ван Дейк, О. Ісєєв, В. Костомаров, М. Макаров, М. Олешков, О. Селіванова, К. Сєдов, Й. Стернін, І. Сусов, С. Сухих, Н. Формановська, Дж. Остін, Дж. Ліч, Г. Грайс, У. Чейф та ін.

У світлі сучасного антропоцентричного підходу в лінгвістиці значне місце посідають дослідження контекстів конфліктного дискурсу та їх прагматичного використання. *Конфліктним* ми називаємо дискурс, у якому представлено ставлення конфліктуючих осіб один до одного та до ситуації. Він визначається завершеністю, цільністю та зв’язністю. Його слід розглядати і як процес (з урахуванням соціокультурних, екстралінгвістичних та комунікативно-прагматичних чинників), і як результат (у вигляді фіксованого тексту). У конфліктній мовленнєвій акт вплетено багато чинників, які супроводжують не лише висловлювання в цілому, а і його фрагменти.

Прагнення лінгвістів розв'язати питання мовленнєвого спілкування у межах різних типів дискурсу привели до виникнення традицій дослідження мовлення. Це дозволило звернути увагу на дослідження динамічних форм мовленнєвої поведінки учасників у комунікативному просторі, який є галуззю функціонування конфліктного дискурсу.

Згідно з принципами антропоцентричного підходу, мовленнєву поведінку варто розглядати як мовленнєву діяльність окремої особи. Російська дослідниця Н. Білоус пропонує використовувати критерій вектора активності опонентів конфліктного дискурсу і виокремлює кілька типів діалогічної взаємодії у конфлікті: 1) «напад обох опонентів», коли один з них поводить себе агресивно і стикається з такою ж поведінкою іншого; 2) «квазі-зіткнення», коли один з опонентів конфліктного дискурсу після того, як йому пред'явлено ілокутивний намір, не вступає в конфліктну протидію, не роблячи жодних кроків у відповідь [3, с. 15]. Авторка також розрізняє поняття «конфліктний дискурс» і «текст конфлікту», а саме визначає змістовний і функціональний аспекти. На її думку, конфліктний текст (точніше — текст, зміст якого є конфліктом) — це: 1) у змістовному плані: мовний матеріал, який зафіксовано на тому чи іншому матеріальному носії за допомогою накресленого письма; частіше це абстрактний за змістом об'єкт, який може бути або коротким, або довгим, має поверховий зв'язок складових, що зафіксовані у поверховій структурі; 2) у функціональному плані — статичний об'єкт. А конфліктний дискурс — це спосіб актуалізації тексту в певних ментальних і прагматичних умовах конфлікту, який взято у подійному аспекті, тобто: 1) *у змістовному плані* це певна структура з глибокими зв'язками, уявлення про яку характеризується конкретністю; 2) *у функціональному плані* структури характеризуються відношеннями між мовними особистостями, що конфліктують, та їх ставленням до своєї мети: прагматичністю, інтерактивністю (опоненти конфліктного дискурсу обмінюються репліками) та дискретністю. Поняття «конфліктний дискурс» характеризується параметрами завершеності, цілісності, зв'язності; розглядається одночасно і як процес (з урахуванням впливу соціокультурних, екстралінгвістичних та комунікативно-ситуативних чинників), і як результат у вигляді фіксованого тексту [3, с. 17—18].

Отже, конфліктний дискурс породжується комунікативною мовленнєвою конфліктною поведінкою і функціонує в межах комунікативного акту в інтерактивному просторі. В основі конфліктного дискурсу лежать стандартні / нестандартні акти поведінки особи; конфліктна ситуація, пов'язана з конкретним типовим інтерактивним простором, у якому презентується фреймовий ілокутивний сценарій; діалогічна комунікація конфліктного дискурсу, яка містить певну систему сигналів; вона завжди регламентована і послідовна.

Антиетикетні форми спілкування продукують агресивність, обурення, злість, роздратування. Останнім часом комуніканти використовують агресивність для досягнення своєї мети через вживання інвективи, лайки, негативної оцінної лексики. Усе це ображає партнера по комунікації, що утруднює інтеракцію і призводить до конфлікту. У взаємостосунках посилюється егоїзм.

Розглянемо текстовий матеріал:

(Розмова двох сусідок, які мешкають в одному приватному будинку, поділеному на два входи, через що мають спільну стінку. Сусіди, що живуть через стінку, оселилися недавно, вони глухі, тому гучно вмикають телевізор. Це, звичайно, дратує їхню сусідку, яка мешкає в будинку все життя; м. Біляївка, Одеська обл.)

P1 (Томочка, 75 років): — *Тамара!*

P2 (Тамара, 65 років): — *Так, Томочко!*

P1: — *Як тобі сьогодні спалося?*

P2: — *Тиск мучив, лише під ранок заснула.*

P1: — *Я знаю, коли ти заснула, бо так цього чекала!*

P2: — *Чого це ти чекала?*

P1: — *Того. Ти, може, і глуха, а я все чую! Ні стида, ні сорому!*

P2: — *Ти це про що?*

P1: — *Якщо будеш так гучно вмикати телевізор, визву міліцію, зрозуміла?*

P2: — *Гучно? Де гучно? Це у мене гучно? Знаєш що? Як гучно — вату тикай у вуха! Зрозуміла? Ти глянь! Гучно! (гукає чоловіка): Володю! Володю, де ти? Пішов.*

P1: — *Хай іде, куди хоче, а ти знай: визву!*

P2: — *Ти глянь, а така хороша на перший погляд!*

P1: — *Не те, що ти. Чи я не знаю, що це ти Юліного Мурчика отруїла?*

P2: — *Я? Та ти паскуда! Шо ти говориш?*

P1: — *Я паскуда? То це ти паскуда! Я бачила!*

P2: — *Шо бачила? Шо ти бачила? Ти в лікарні була!*

P1: — *Мертвого бачила! Мертвого!*

P2: — *Ти ж сліпа!*

P1: — *Вже не сліпа. Мені операцію зробили!*

P2: — *Більше тобі нічого не робили?*

P1: — *То, щоб тебе чорти взяли, гадюка така!*

P2: — *Мене, як мене, а тебе в пекло і чорти візьмуть, і гадюки!*

P1: — *Карга стара!*

P2: — *На себе подивись! Ти старша за мене, а поводиш себе... Немає на тебе управи!*

P1: — *І не треба!*

P2: — *Та пішла ти під три чорти!*

P1: — *І піду, щоб твоєї дурнуватої пикі не бачити!*

P2: — *Ой-ой-ой! Глянь на неї!*

На цьому сусідки розійшлися. (Записано автором).

Перед нами діалог, який побудовано в розмовному стилі з особливостями місцевого діалекту, на що вказує займенник «шо» та сполучник «шоб». Начебто нормальна розмова двох сусідок перетворилася на конфлікт з використанням прокльонів: «*Шоб тебе чорти взяли*»; інвективи: «*гадюка*», «*паскуда*», «*карга стара*»; росіянізмів «*визву*», «*громко*», «*включати*»; повторів: «*мертвого бачила, мертвого*»; вигуків «*ой-ой-ой*»; часто вживається займенник «я»; фразеологізму «*ні стида ні сорому*». Для даного діалогу характерна інтраверсійна побудова речень. Конфліктна ситуація є цілком взаємозумовленою, оскільки P2 стає агресивною і вживає інвективу після заяви P1 про отруєного kota. Перед нами конфліктний діалог прагматичного спрямування, оскільки обидва опоненти мають однаковий соціальний стан, належать до одного мікросвіту, в якому домінує прагматична пресупозиція, що і визначає характер висловлювань.

Наступний приклад взято з роману Ірен Роздобудько «*Все, що я хотіла сьогодні...*». Він яскраво відбиває реалії нашого життя і показує людей, які провокують конфліктну ситуацію: «...у мене з'явилася справа, і я сіла в маршрутку. Точніше — повисла на поручнях, торкаючись підлоги однією ногою. Маршрутка повільно поповзла вгору. В таких ситуаціях у мене завжди виникало питання: куди їдуть усі ці люди в розпал робочого дня?

Цього разу до авто залетів дух війни. Почалося з того, що дівчина кілька разів передавала гроші за проїзд над головою пані похилого віку. На цій голові здіймався досить об'ємистий капелюшок. Коли дівчина простягнула руку вчетверте чи вп'яте, пані смикнулася, обернулася і голосно сказала:

— *Скільки можна лізти мені на голову? Ти, бидло!*

Власне останнє слово було зайвим. По-перше, воно не личило ані її віку, ані капелюшкові, по-друге, мало вигляд звичайного чемного зауваження. А по-третє, почувши першу частину, дівчина могла б попросити пробачення або просто замовчати.

— *Самі ви бидло!* — сказала дівчина. — *Вдягли капелюха і вже вважаєте себе великою пані!*

Почалося, подумала я, адже добре знала, що буде далі, — «зведений хор імені Маршрутки». І він почався:

— *Це ж треба, яка молодь пішла!*

— *Женщина, хіба так можна — така інтелігентна, а ображаєте людей!*

— *Самі ви бидло, хоч і в капелюсі! Відразу видно!*

— *А ти на себе поглянь, потворо!*

— *Ай-яй-я... Ви ж доросла людина, як можна таке казати молодій дівчині!*

— *Ти своїй доньці так скажи!*

— *А ти мені не тич!*

— *Я б вам не тикала, якби ви мені не тикали.*

— *Та припинить уже! Смішно слухати!*

— *Вийди і посмійся. Тебе тут ніхто не тримає!*

— *А ти мені на голову сядь!*

— *Сяду і насеру!*

— *На матір свою сери!*

— *Якщо вона так говорить, будьте певні — вона так і робить!*

— *Люди, ви що, сказилися з самого ранку?!*

Потім, як годиться, всі миттєво заспокоїлись, розподілились на кілька груп по трое-четверо і загомоніли між собою, але вже тихо» [7, с. 306—308].

Наведене є яскравим прикладом антиетикетної форми спілкування у конфліктному дискурсі, який спровокувала «пані похилого віку в капелюсі». Жінка дратувалася тим, що їде у переповненій маршрутці. Вона весь час стояла, їй ніхто не поступився місцем, та ще й передавали гроші за проїзд, торкаючись капелюха. Роздратування вилилось в інвективу «*бидло*». Бачимо конфлікт, спричинений умовами життя, який перетворюється на сварку із використанням таких інвектив, як: «*потворо*», «*ти-звертання*», «*на голову сядь*», «*сяду і насеру*», «*на матір свою сери*». Єдність теми конфліктного мовленнєвого акту досягається співвіднесенням з предметом дійсності — повна маршрутка людей, вживанням найменування одягу «*об'ємистий*

капельшок», «вдягли капелюха і вже вважаєте себе великою пані», «самі ви бидло, хоч і в капелюсі». Репліки відрізняються підвищеною експресією, носять емоційний характер, містять образ. Перед нами приклад одного з варіантів розвитку дискурсу, на якому зазначає Т. А. ван Дейк, — конфронтація, тобто «розбіжність партнерів у розумінні або оцінці ситуації і виникненні відомої антипатії один до одного» [6, с. 54]. Річ у тім, що в некомфортних умовах люди припускаються фундаментальних атрибутивних помилок: вдаються до образ, висувають докори і звинувачення, підвищують тональність мовлення, в голосі відчувається насмішка, іронія, сарказм, опонент погрожує, ставить ультиматум, навішує ярлик, — усі ці засоби містять агресію, яка є накопиченням емоцій і потребує вибуху. У такий спосіб людина втрачає над собою контроль, тому зменшуються шанси на благополучне завершення МА. Як відомо, підвищення агресії і провокація конфлікту відбувається через вплив адреналіну, який збільшується, і людина втрачає можливість тверезо оцінювати ситуацію, свої вчинки, вона втрачає здоровий глузд, переконує себе в тому, що у неї є моральне право так вчинити.

Отже, особливістю антиетикетної форми спілкування є свідомий вибір адресантом способів, стратегій і тактик мовленнєвої поведінки, що руйнує як саму комунікативну інтеракцію, так і особистість адресата, оскільки адресант не усвідомлює наслідків своїх вчинків та дій. Це призводить до конфліктної взаємодії, в якій адресант постає конфліктною особистістю, не визнаючи свободи, унікальності та цінності опонента, бо прагне домінувати над ним, нав'язуючи свої думки, переконання, точку зору, проявляє неприязнь, ворожість, відчуження, роздратування, гнів, нетерпимість, підкреслюючи своє презирливе ставлення та агресію.

Як відомо, мовлення людини — це своєрідна візитівка, що засвідчує рівень її освіченості, культури, що разом з тим позиціонує культуру суспільства. Культура мовлення суспільства, у свою чергу, є найяскравішим показником стану його моральності, духовності тощо. Останнім часом мовлення українців заповнило словесний бруд, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина. Усе це тривожні симптоми духовного нездоров'я народу, оскільки низька культура мовлення відбивається в царині духовних вартостей не лише кожної людини, а й усього суспільства. Через низьку культуру мови виявляються виразні ознаки бездуховності. Люди в нашому суспільстві з іронією ставляться до етикетних норм поведінки, ігнорують правила мовленнєвої культури, проявляють очевидну аморальність, дозволяючи собі розмовляти з незнайомими людьми на «ти», припускаються жаргону та інвективи у спілкуванні, що призводить до «мовної девіації» (Ф. Бацевич). Мовна девіація — це тип комунікативної невдачі або збою у спілкуванні, причиною яких є недостатня мовна компетенція учасників комунікативного акту, куди відносимо різноманітні помилки, неточності, обмовки, лінгволяпсуси тощо. Елементи людського спілкування зазвичай ведуть до створення напруги й конфлікту, порушують конвенцію спілкування, комунікативний кодекс і призводять до комунікативної девіації, яка виникає як результат конфліктного спілкування. Як слушно зауважує Ф. Бацевич, «оскільки взаємостосунки особистостей з використанням мовного коду є найчастотнішою і найважливішою формою міжособистісної інтеракції, то зовсім не випадково, що різноманітні комунікативні девіації (помилки, невдачі, провали) можуть стати і часто стають причинами міжособистісних конфліктів. В основі комунікативних девіацій спостерігається порушення імплікованих у мовленнєвій діяльності правил (законів) мовленнєвого спілкування (мовленнєвої поведінки, стратегій мовлення, мовленнєвих кодексів тощо)» [2, с. 20—21].

Антиетикетна поведінка характеризується такими ознаками:

- домінування одного з партнерів (позиція «над»);
- вплив на партнера;
- ставлення до партнера як до засобу реалізації своєї мети;
- невміння і небажання сприйняти точку зору співбесідника;
- низький рівень довіри у спілкуванні;
- порушення балансу відповідальності за процес і результат спілкування.

Таким чином, антиетикетну форму спілкування спричинює конфліктна особистість, тобто людина, яка посідає у спілкуванні позицію домінування, не поважає партнера по комунікації, проявляє мовленнєву агресію і не прагне до конструктивного діалогу. Антиетикетне спілкування проявляється у стилістично зниженій лексичній, образній, негативних порівняннях тощо, оскільки антиетикетна поведінка пов'язана із зіткненням інтересів і думок учасників комунікативного акту, що нерідко призводить до серйозної конфліктної ситуації через демонстрацію установки проти опонента і відбиває домінування над ним.

1. Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста : теоретические основания и практика : [учеб. пособие] / А. Н. Баранов ; Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — М. : Флинта : Наука, 2007. — 591 с.

2. Бацевич Ф. С. Між девіацією і комунікативним конфліктом / Ф. С. Бацевич // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки : зб. наук. праць. — № 13. — Одеса : Астропринт, 2011. — С. 20—28.

3. Белоус Н. А. Конфликтный дискурс в коммуникативном пространстве : семантические и прагматические аспекты : Автореф. дис. ... докт. филол. наук / 10.02.19 / Наталья Анатольевна Белоус. — Краснодар, 2008. — 40 с.
4. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий : Варианты речевого поведения. — М.: КД»Либроком», 2009. — 172 с.
5. Грушевская Т. Г. Основы межкультурной коммуникации / Т. Г. Грушевская, В. Д. Попков, А. П. Садохин. — М.: Юнити-Дана, 2002. — 352 с.
6. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.
7. Роздобудько І. Гудзик; Все, що я хотіла сьогодні...; Оленіум : [романи] / Ірен Роздобудько ; худож.-оформлювач Л. Д. Киркач-Осіпова. — Харків : Фоліо, 2008. — 475 с.
8. Седов К. Ф. Нейропсихолінгвістика / К. Ф. Седов. — М.: Лабиринт, 2007. — 224 с.
9. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. — М.: [б. и.], 2006.

S. V. Formanova

ANTIETIQUETTE FORMS OF COMMUNICATION

In the article anti-etiquette forms of communication of Ukrainians are investigated. It is noted the ways of anti-etiquette influence on behavior of communicants. It is characterized the reasons for the spread of invective in modern society. It is analyzed anti-etiquette forms of communication in conflict situations. It is marked linguistic resources certifying anti-etiquette behavior.

Key words: anti-etiquette , invective, communicative interaction, conflict.

C. B. Форманова

АНТИЭТИКЕТНЫЕ ФОРМЫ ОБЩЕНИЯ

В статье исследованы антиэтикетные формы общения украинцев. Определена степень влияния антиэтикета на поведение коммуникантов. Охарактеризованы причины распространения инвективы в современном обществе. Проанализированы антиэтикетные формы общения в конфликтных ситуациях. Отмечены языковые средства, которые удостоверяют антиэтикетное поведение в диалоге.

Ключевые слова : антиэтикет, инвектива, коммуникативная интеракция, конфликт.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2013 р.